

||
—

||
—

—
||

—
||

Títol de la publicació: Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.
Títol abreujat: Rev. Soc. Catalana Hist. Farm.

Edita: Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.
Domicili: Carrer de Copons 4, baixos - 08002 BARCELONA
Tel. 93 304 31 90 - Tel. 691396 086 - correu electrònic: schf@wanadoo.es

Director: Xavier Sorní Esteva

Els autors tenen la responsabilitat total del contingut de les seves col·laboracions.
Queda prohibida la reproducció total o parcial per qualsevol mitjà sense l'autorització dels autors.

Impressió: Bisbal Gràfic, S.C. - La Bisbal (Girona)

Dipòsit Legal: B.20.411-2014

ISSN 1887-908X

ÍNDEX

Activitats de la Societat
(Gener-abril de 2015) ..... p. 5

Del *kephi* a les triagues. L'evolució d'un perfum
Mercè Gaya Montserrat ..... p. 7

Sabia que...?
Núria Casamitjana ..... p. 22

Sal de Madrid – Sulfus Magnesiaie
Josep M. Rovira i Anglada ..... p. 23

Noticiari general ..... p. 35

Consultori
Xavier Sorní Esteva ..... p. 38

Comentarios sobre textos actuales de interés para la historia y la
profesión farmacéutica: *Sàpiens. Una breu història de la humanitat*
Eusebi Carreras Ginjaume ..... p. 39

Crucigrama en poció.
O mots encreuats per als amics de la història i de la ciència
Per **Eucatisma** ..... p. 41

Solució als mots encreuats ..... p. 42

L'edició d'aquesta Revista és possible gràcies a tots els socis, a través de les seves quotes, i també a les donacions, en concepte d'aportació als fins de la Societat, de les següents entitats:

Laboratoris ALCON, S.A.

Fundació URIACH 1838

A tots, l'agraïment de la Junta Directiva en nom de tota la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.

ACTIVITATS DE LA SOCIETAT (GENER-ABRIL DE 2015)

DIADA CULTURAL 2015

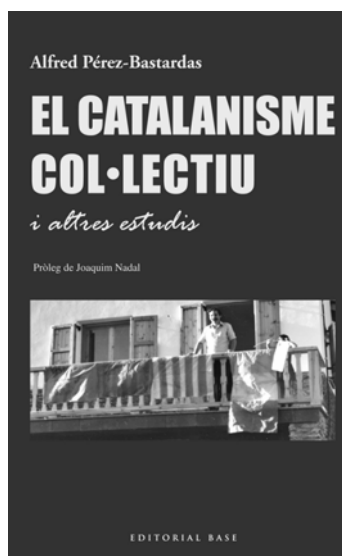
Després d'algun temps sense activitats socials, els membres de la Societat ens vam reunir el passat dissabte 25 d'abril de 2015 per celebrar la Diada Cultural 2015.

Al local social del carrer Copons, completament ple, ens vam aplegar unes vint-i-cinc persones, per assistir a la presentació del llibre "Catalanisme col·lectiu", escrit pel nostre consoci Alfred Pérez-Bastardas.

El President de la Societat Dr. Xavier Sorní va fer la presentació de l'autor, El Dr. Pérez-Bastardas és historiador doctorat per la Universitat de Barcelona l'any 1985, i ha publicat entre altres, "L'Ajuntament de Barcelona a primers de segle 1904-1909", i "Barcelona davant el pressupost extraordinari de cultura de 1908". Cal assenyalar especialment el llibre dedicat al seu avi "Els republicans nacionalistes i el catalanisme polític: Albert Bastardas i Sampere (1871-1944)". L'Alfred és un home arrelat a la Cerdanya i ha escrit també llibres sobre la comarca. "La Cerdanya. Quadern de notes", "Bolvir, notes històriques i geogràfiques" i "Cerdanya, cap a on vas?".

El llibre "Catalanisme col·lectiu", no és a la venda, només podeu trobar-lo per mitjà de l'autor o de l'Editorial Base, consta d'una sèrie d'articles que es poden llegir separatament l'un de l'altre.

A mi, per la meva condició d'advocat, em va cridar l'atenció, un article que es referia a la Junta del Col·legi d'Advocats de Barcelona durant el govern

de Primo de Rivera, quan van ser represaliats els membres de la Junta del Col·legi, per negar-se a fer en castellà la guia dels advocats barcelonins. El president d'aleshores Ramon d'Abadal i Calderó va ser destituït i confinat a Alcalà de Xivert.

Altres dels interessants articles del llibre estan referits a la Caixa de Pensions i a les assegurances socials.

Va parlar després el Dr. Ferran Sabaté, acompanyat pel Dr. J.M. Calbet, que anuncià i va animar a participar als presents al Congrés d'Història de la Medicina Catalana que se celebrarà al Museu Cerdà de Puigcerdà l'any vinent 2016.

Saludats col·legues i amics, quan l'estómac va dir prou, vam anar al restaurant Pirineus un clàssic de les reunions de la nostra Societat.

El menú, conegut de tots, és ajustat de qualitat i preu i sense pretensions, Allí es va poder fer tertúlia sobre qüestions diverses i entre elles no van faltar els comentaris i opinions sobre les properes Jornades de la societat que se celebraran el mes de novembre a la Reial Acadèmia de Farmàcia i que presidirà el Dr. Josep Boatella. Es va parlar de les ponències, la participació i la necessitat d'incorporar gent jove que tingui curiositat per la història de la professió farmacèutica

Altres vegades marxàvem tard, però aquest dissabte ens vam retirar aviat, alguns perquè tenien interès per veure el futbol, i altres perquè volíem aprofitar la resta de la tarda per fer alguna altra cosa.

Una jornada distreta, de la que ens queda ara pendent la interessant lectura del llibre que desinteressadament ens va regalar l'Alfred.

Barcelona abril de 2015

Josep Bartomeus

XII JORNADES D'HISTÒRIA DE LA FARMÀCIA

El Comitè Organitzador anuncia la celebració de les **XII Jornades d'Història de la Farmàcia**, que se celebraran, en principi, **els dies 27, 28 i 29 de novembre de 2015 a la seu de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, amb el lema "Art i Farmàcia"**.

Els detalls d'inscripció i participació a les Jornades podran ser consultats abans del 15 de juliol de 2015 a la pàgina web de la Societat (<http://www.schf.cat/>).

Josep Boatella Riera

President del Comitè Organitzador

DEL KYPHI A LES TRIAGUES: L'EVOLUCIÓ D'UN PERFUM

Mercè Gaya Montserrat

Un perfum és una mescla de substàncies oloroses; pot ser líquid o sòlid, i l'olor es percep quan aquestes substàncies s'evaporen. La paraula perfum ve del llatí *per fumum*, és a dir per fer fum, com és l'encens que impregna l'aire del recinte amb la seva fragància quan es crema.

Des de l'antiguitat, s'han utilitzat fumigacions amb productes aromàtics per perfumar els ambients, per eliminar les males olors i esvair l'aire enterbolit dels espais tancats, especialment dels llocs de culte que cal mantenir extremadament nets. El fet de cremar té una connotació d'extermini, el foc ho consumeix tot i destrueix allò que és impur.

L'etimologia del terme *aroma*¹ també té relació amb la litúrgia. Els productes que tenen aroma són apropiats com a ofrena als altars, ara; i també es mesclen amb l'aire, aer, ja que l'olor és l'aire impregnat d'aroma.

L'idea del perfum que neteja i purifica un espai hauria evolucionat per aplicar-la també a les persones fins al punt que, encara avui, es relaciona el perfum amb la pulcritud i es considera un indicador de bona prestància.

EL KYPHI EN ELS TEXTOS DE L'ANTIC EGIPTE

En la llengua dels antics egipcis, fumigar o encensar es deia *kap*, i la fumigació *kap.t*, aquesta .t al final indica que la paraula és en femení; d'aquí prové el terme *kyphi* que citen els autors grecs quan es refereixen a aquest perfum que es fa servir per cremar. Ens hem de remuntar a l'Egipte del segle XXV a.C., per trobar la primera inscripció de la paraula *kap*. En els anomenats *Textos de les Piràmides*², se cita en diverses ocasions, per exemple:

- 1) San Isidoro de Sevilla (s. VI-VII d.C.). *Etymologiarum*, XVII, 8,1.
- 2) Són els textos religiosos més antics de l'antic Egipte. Es van escriure a les parets interiors de les sepultures d'alguns reis de la cinquena i la sisena dinasties (s. XXV-XXIV a.C.) per proporcionar al difunt fórmules que l'havien d'ajudar a superar els entrebancs per al l'accés al més enllà. Algunes són de difícil comprensió.

Pyr. 184: “*En el teu nom d’El Qui es troba en la Capella del Déu, qui és en l’encensament ...*”

Pyr. 803: “... *La fragància de Dedun, el jove de l’Alt Egipte que ix de la Terra de l’Arc, serà cap a tu i ell et donarà l’encens amb el qual els déus són encensats.*”

La finalitat dels rituals funeraris egipcis era que el difunt tornés a renéixer en l’altra vida i, així, pogués esdevenir etern. Els déus que ho havien d’afavorir s’honoraven amb fumigacions amb substàncies anomenades *encens*, que podia ser l’encens, pròpiament dit, o bé altres productes resinosos aromàtics, simples o compostos, que es cremaven durant els rituals.

Egipte no produïa encens ni mirra, les goma resines que exsuden arbres dels gèneres *Boswellia*, *Balsamodendron* i *Commiphora*, ni moltes de les altres resines i espècies d’olor penetrant que citen els seus textos; però el país del Nil, que era la potència econòmica i cultural de l’època, sempre en va poder obtenir, ja fos organitzant expedicions als països productors, o bé als punts on arribaven les caravanes de comerciants que portaven productes exòtics de l’interior del continent africà, del desert occidental o de l’orient més llunyà.

Les resines, tan preuades per aromatitzar, aviat van mostrar el seu potencial terapèutic i es van aplicar com a medicaments per la seva acció calorífica i antisèptica entre altres.

El Papir ginecològic de Kahun³, del s. XIX a.C., descriu una fumigació amb encens com a medicament:

Kah. 5 (1, 15-20): “*Remei per a una dona que pateix de les dents incisives i de les dents fricatives, i que no pot obrir la boca. En aquest cas hauràs de dir: Són rampes espasmòdiques a conseqüència de l’úter. El que hauràs de fer per a això: l’hauràs de fumigar amb oli/greix (i) encens en un pot nou. A la vagina se li abocarà orina d’ase de dos dies després de néixer. Si a ella li fa mal des del pubis fins al costat i cap a les natges, això vol dir que és un cas incurable.*”

D’aquesta prescripció en destaquem l’ús de la fumigació amb encens com a antisèptic, potser també com a hemostàtic i cicatritzant⁴, i el fet que recalca que el pot que es farà servir ha de ser nou, és a dir completament net, per evitar contaminar la pacient amb la brutícia del recipient que ha de contenir el medicament.

---

3) El Papir de Kahun és un tractat ginecològic. L’exemplar que es conserva és del segle XIX a.C., es va trobar en molt mal estat i el text presenta moltes llacunes.

4) Dioscòrides descriu l’acció hemostàtica i cicatritzant de l’encens a Diosc. Mat.Med.I,68,2.

El Papir Ebers, un document del segle XVI a.C. que compila fórmules de medicina general encara més antigues⁵, prescriu una fumigació vaginal per fer baixar la placenta al seu lloc natural:

Eb. 793 (94, 3-5): “*Excrements humans secs. Es posaran en resina de terebint. La dona es fumigarà amb això de manera que el fum entri a la seva vagina*”. També cita una fumigació, *kap.t*, en dues receptes que mostren una altra aplicació del preparat, apart de la ja coneguda per encensar:

Eb. 852 (98, 12-14 b): “*Fumigació que es prepararà per fer agradable l’olor de la casa o dels vestits: mirra seca; fruit prt-shni; encens; jónçara; fusta de ti-shps; meló; canya de Fenícia; inktwn; djmtn; part tova de l’arbre nnib. Es triturarà finament, es prepararà una massa homogènia. Posar-ne sobre el foc.*”

Eb. 853 (98, 14 b-18b): “*Un altre (preparat o fumigació) que fan les dones per a això:*

a) *El remei anterior es prepararà segons les indicacions (anteriors), s’introduirà en mel, es courà, es mesclarà, i se li donarà forma de boletes. Elles (les dones) hauran de fumar amb això.*

b) *També en fan píndoles per al bon gust de boca, per fer agradable l’alè.*”

Observem que un mateix preparat es pot fer servir cremant-lo al foc per fer un fum antisèptic per a una habitació o per a la roba, i també per al consum humà per via interna. És una fórmula composta de productes coneguts, resines i plantes aromàtiques, i d’altres que no s’han pogut identificar. Tot i que és un inconvenient que alguns dels productes que es citen no s’hagin pogut traduir, el context permet intuir que són substàncies que fan bona olor, tenen propietats antisèptiques, i no són nocives si una persona se les empassa. La mel que s’afegeix a les píndoles per a la boca serà alhora excipient i principi actiu, ja que el seu elevat nivell osmòtic pot impedir el creixement dels organismes que causen el mal alè. El perfum *kap.t* per cremar i per fer bon alè és un producte sòlid de composició diferent de la dels perfums cosmètics per aplicar sobre el cos com a unguent, que es preparaven amb substàncies oloroses amb una base d’oli, o de greix⁶.

El mateix papir descriu com es prepara un medicament per a la tos amb substàncies que es cremen i que el malalt inhalarà:

-
- 5) El Papir Ebers es va escriure el segle XVI a.C., però algunes de les fórmules que recull són de finals del tercer mil·lenni a.C. El document, que tracta de medicina general, es va trobar sencer i en molt bon estat.
  - 6) Els olis més utilitzats eren l’oli *baq* que extreien de la nou *ben*, el fruit de l’arbre moringa; i l’oli de balanit. Els greixos solien ser d’ànec o de bou.

Eb. 325 (54, 18-55,1): “*Realgar, 1; mni, 1; planta aam, 1. Es triturarà fins tenir una massa homogènia. Llavors hauràs d’agafar set pedres i escalfar-les al foc. N’agafaràs una i li col·locaràs aquest medicament al damunt. La cobriràs amb un pot nou amb un forat al fons, i passaràs una canya pel forat. Hauràs de posar la boca en l’orifici d’aquesta canya per poder inhalar el vapor que exhala. Fes el mateix amb cada pedra...?*”.

El papir Berlin 3038, del s. XIII a.C., compila receptes de medicina general, entre elles diverses fumigacions **kap.t**, com les següents:

Bln 75 (7,2-3): “*Fumigació de les dotze pedres de torn de terrissaire que es prepara per als qui pateixen d’espasmes deguts als elements patògens: fulles de salze; fulles de piretre seques. Es triturarà en líquid mesta i es mullarà amb cervesa dolça. Fumigar l’home amb això i untar-lo*”.

Bln 77 (7,5): “*Remeis per tractar l’interior d’un home ferit (per una serp o un escorpí): planta ineb; panses; orpiment; fruit del sicòmor; mineral didi; cera; jónçara. Fumigar l’home amb això*”.

El Papir Harris, un text extens del s. XII a.C., proporciona llistes d’objectes i productes diversos a manera d’inventari, entre altres informacions sobre el regnat de Ramsés III. Es feia el recompte i la corresponent anotació per escrit de tot, com ara béns immobles, armament, bestiar, aliments i altres. També recull el registre d’entrada d’algunes substàncies aromàtiques que va donar aquell faraó al temple i menciona⁸: pi, canyella, càlam, jonc olorós, menta i llentiscle, que són alguns dels ingredients del **kyphi**.

Els dos rotlles de papir del Museu de Brooklyn n°47.218.48 i 85, probablement del s. IV a.C.⁹, tracten de les mossegades de serp, tal com indica el mateix text: “*Antidotari que proporciona la composició dels remeis per eliminar el verí de tota serp mascle, de tota serp femella, de tot escorpí, de tota taràntula i de tot rèptil...*”. Descriu diversos tractaments amb fumigacions¹⁰ i alguns indiquen la composició del medicament que s’ha de cremar:

- 7) L’escalfor de la pedra és la que crema el medicament. Quan la pedra es refreda se n’agafa una altra de calenta, i així successivament. Com més pedres calentes es tenen en reserva, més estona pot durar la inhalació o la fumigació.
- 8) Papir Harris I, 53^a, 4-9. El Papir Harris es va escriure durant el regnat de Ramsés IV i descriu fets del regnat del seu pare, Ramsés III (s. XII a.C.).
- 9) Datació imprecisa, probablement de la dinastia XXX o començaments del període ptolomaic, és a dir, s.IV a.C., però no es descarta que pugui ser anterior. Sauneron S. Un traité égyptien d’ophiologie, p. XI.
- 10) Textos dels papirs de Brooklyn que prescriuen fer fumigacions sense concretar amb què o bé hi ha una llacuna en el text: Brk 45 e; 47 g; 64 b; 72 d; 80 a; 80 c; 81; 82 b; 92; 97 a; 99 a; 99 b; 99 c.

Brk 97 b: “Rascadura de pedra d’esmolar. Col·locar sobre el foc. Fer una fumigació sobre l’home amb això”.

Brk 98 c: “Paraules a dir sobre ... i sobre la mirra, posar al foc, fumigar el ferit amb això, mentre que s’humecta amb aigua de ms nw fins que guareix”.

Brk 100: “Una altra fumigació molt bona: dàtils secs, 1; natró, 1; ..., 1; planta nebeh del turó, 1; goma amoníaca¹¹, 1; ble de llàntia, 1; pedres de torn de terrissaire, moltes. Posar sobre el foc, fumigar el ferit amb això”.

Dels textos dels papirs mèdics mencionats se’n desprèn que les fumigacions *kap.t* es prescrivien sovint. Les substàncies que es cremaven eren goma resines com l’encens, la mirra i la goma amoníaca, fruits com els dàtils, parts de plantes com les fulles de salze i de piretre, fibres com el ble de llàntia, minerals com l’orpiment i el natró, entre altres.

És un fet conegut que els temples egipcis eren alhora centres religiosos, administratius, i llocs de saber on s’impartia ensenyament de diverses matèries, entre elles medicina. Els temples d’Edfu i de Philae, d’època greco romana¹² han conservat una habitació petita anomenada laboratori, que és on es pensa que es guardaven els medicaments i també els unguents, olis i altres preparats necessaris per als rituals. Sembla que no s’elaboraven aquí sinó en alguna habitació més espaiosa, amb fogó, obrador i lloc per emmagatzemar les plantes i les altres substàncies. Les parets del laboratori d’Edfu són plenes de relleus amb inscripcions on s’ha trobat una fórmula de kyphi, i una altra a una paret de tanca de l’interior del temple; la fórmula de Philae és igual que una de les d’Edfu. Totes dues tenen setze ingredients, la diferència rau en les quantitats¹³: Càlam; jonc olorós; planta *cheb*; resina de pi d’Alep; extracte (fusta?) de càssia; menta; baies de ginebró; resina de l’arbre *aru* (resina de pi o pinyons?); producte *peqer*; producte aromàtic *djeba*; vi; panses de l’oasi de Bahariya; vi fresc; resina de terebint; mel; mirra.

El text detalla les quantitats de cada substància i el *modus operandi*, que era laboriós; calia afegir els ingredients en un ordre establert, triturar bé les substàncies, passar-les pel sedàs, coure, deixar reposar; a cada pas calcular el pes, el volum, preveure les pèrdues per diversos motius, com pot ser per l’evaporació durant la cocció, les que hi haurà en treure els pinyols de les panses o bé pels residus que queden en l’utilitatge. Es tardava cinc dies per preparar bé un *kyphi* excel·lent que fos digne de les cerimònies del temple. Les

11) En egipci *djaret*. Sobre la identificació de la substància *djaret* veure: Gaya M. La substància *djaret*, en *Ex Aegyptio lux et sapientia*. Barcelona; 2015.

12) Ca. segles III-I a.C.

13) Aufrère, *Encyclopédie religieuse de l’univers végétal*, Vol. III., p.252.

receptes dels *kyphi* d'Edfu i de Philae són per encensar, no en mencionen un ús medicinal; si el tenien, potser se suposa que qui ho llegeix ja ho sap¹⁴.

EL KYPHI EGIPCI EN ELS TEXTOS GRECS I LLATINS

Plutarc, historiador i sacerdot del temple d'Apol.lo de Delfos¹⁵, va viatjar a Egipte on va conèixer de primera mà les creences i la litúrgia egípcies, i les va descriure en la seva obra *Isis i Osiris*. Alguns dels seus textos fan referència a les fumigacions que es fan en els temples, quina és la seva finalitat, i quines substàncies fan servir:

Isis i Osiris 79: “...els sacerdots tan bon punt es llevaven del llit, cremaven resines, d'aquesta manera creien que sanejaven l'aire i el purificaven amb l'emanació despresa d'aquell perfum; creien que reanimaven l'ànima tancada dins del cos fent-la sortir del seu ensopiment, perquè el perfum de la resina té una virtut violenta i estimulante. Més tard, al migdia, quan sentien que el sol amb tota la seva força extreu de dins la terra emanacions pesades i múltiples mesclant-les amb l'aire, cremaven mirra. La calor d'aquest perfum dissol i dissipa les emanacions que puguen del llot i del fang condensant-se en l'aire. Per altra banda, els metges creuen lluitar amb eficàcia contra les plagues contagioses encenent grans fogueres, perquè d'aquesta manera alleugereren l'aire, donant-li més lleugeresa com més aromàtiques són les fustes que cremen a la foguera, com el xiprer, el ginebró i el pi...”.

---

14) No sabem si els *kyphi* d'Edfu i de Philae també tenien ús medicinal, però és possible que fossin d'ús exclusiu per a la litúrgia; potser els textos no ho mencionen perquè ja se sabia.

En un context no gaire llunyà, recordem que La Bíblia descriu la composició de l'oli de la unció santa, amb substàncies aromàtiques, i acaba dient: “Si algú prepara un oli igual i l'aplica al cos d'un home no consagrat, serà exclòs del seu poble”. (Èxode 30, 22-33). I segueix: “...Procura't aquestes espècies aromàtiques: reïna, unglia, gàlban aromàtic i encens pur, en parts iguals. Amb tot això prepara, tal com ho fa un perfumista, un encens aromàtic, pur i sagrat, i tira-hi també sal ... Aquest encens, l'heu de tenir per cosa sagrada. No en preparareu cap altre amb aquesta mateixa composició. L'heu de tenir per un encens consagrat al Senyor. Si algú prepara un encens igual, per complaure's en el seu perfum, serà exclòs del poble”. (Èxode 30, 34-38).

15) Lucius Mestrius Plutarchus (46/50 - 120/125 d.C.). Historiador, filòsof, biògraf, magistrat i sacerdot. Va escriure diversos diàlegs i biografies, entre elles la d'Alexandre el Gran. En la seva obra *Isis i Osiris* recull l'essència del mite egipci d'Osiris i descriu algunes de les pràctiques litúrgiques dels temples egipcis.

Isis i Osiris 80: “*El kyphi*¹⁶ és un perfum compost de setze substàncies: mel; vi; panses; jónçara; resina; mirra; aspàlat; sèseli. Se li afegeix llentiscle; betum de Judea; jonc olorós; agrella; i a més a més, baies de ginebró gegant i nan perquè ja sabeu que n’hi ha de dues menes; cardamom i càlam. Aquests diversos ingredients no es mesclen a l’atzar, sinó d’acord amb fórmules indicades en els llibres sants, que es llegeixen a aquells que preparen aquest perfum a mesura que es mesclen les substàncies que el componen. Pel que fa al número setze, sembla que s’ha adoptat expressament, ja que és el quadrat i l’únic de tots la figura del qual, en tenir tots els costats iguals, ofereix un perímetre igual a la seva àrea, encara que aquesta propietat no fa res per a l’efecte esperat. Però com que la major part d’aquestes substàncies mesclades té virtut aromàtica, d’elles se’n desprèn un vapor suau i saludable. Sota les seves influències, l’estat de l’aire canvia, i el cos, suau i agradablement banyat per les seves emanacions, es deixa caure en el son adquirint disposició evocadora. Les afliccions i vehemències produïdes per les inquietuds quotidianes es debiliten com llaços que s’afluixen, dissipant-se sense l’ajut de l’embriaguesa per rebre ensonyacions, es poleixen com un mirall. L’efecte obtingut és tan purificador com el que assolien, tocant la lira, els pitagòrics abans d’entregar-se al son, calmant i adreçant d’aquesta manera l’element distintiu i apassionat de la seva ànima.”

En efecte, les substàncies oloroses van reanimar moltes vegades el sentiment que s’esvaïa, i moltes vegades, degut a la seva suavitat, van apaivagar i calmar els que els absorbién dissolent-los en el seu cos. L’efecte provocat era semblant a aquell del que ens parlen alguns metges quan afirmen que la son sobrevé quan les emanacions dels aliments s’estenen com pujant al voltant dels budells, quan sembla que els temptegen suaument determinant alguna cosa semblant a un delicat pessigolleig. *Els egipcis també es serveixen del kyphi com a beuratge i com a compost. El beuen per purificar-se interiorment i l’utilitzen com a compost per la seva virtut laxant...*”

El *kyphi* que descriu Plutarc té setze components, és molt més complex que el del Papir Ebers, que només en tenia deu. Però igual que aquell, té la doble funció: per encensar un espai i per prendre com a medicament. Segons Plutarc, el perfum de la resina té una virtut violenta i estimulante. En afegir-hi més substàncies, l’acció del preparat es potencia i té més possibilitats terapèutiques: la inhalació del fum relaxa, tranquil·litza i fa venir son, és a dir que el fum reanima i alhora calma. Pres com a beuratge depura l’organisme; i

---

16) Plutarc probablement va obtenir la recepta del *kyphi* de Manetó, un sacerdot egipci del s.III a.C. que, segons el lèxic Suda, va escriure una obra *Sobre la preparació dels kyphis*, de la que s’ha perdut l’original.

ingerit com a pasta té efectes laxants. No seria estrany que els *kyphi* d'Edfu i de Philae, també de setze components, tinguessin les mateixes aplicacions terapèutiques, si és que s'empraven com a medicaments.

Cels, metge de començaments de la nostra era¹⁷, prescriu una fumigació per estimular un malalt de letargia¹⁸: “Crema gálban, cabells o bé banya de cérvol o, si no en tens a mà, qualsevol altra mena de banya, perquè quan cremen fan una olor que ofèn”. D'aquest text se'n desprèn que el que estimula el malalt també és la fortor que desprèn la fumigació.

Dioscòrides¹⁹, metge dels temps de l'emperador Neró, que va escriure la seva obra en grec, descriu el *kyphi* que preparen els sacerdots egipcis:

Diosc. Mat Med.I,25: “*El kyphi és un preparat de perfum grat als déus. El fan servir fins a la sacietat els sacerdots d'Egipte. També se n'afegeix als antídots i s'administra en beuratge als asmàtics. Són nombrosos els seus preparats, entre els que hi ha el següent: mig sester de jónçara; de baies grosses de ginebró, el mateix; de panses grosses sense pinyol, dotze mines; de resina pura, cinc mines; de càlam aromàtic, d'aspàlat, de jonc olorós, de cada un una mina; de mirra, dotze mines; de vi ranci, nou sestera; de mel, dues mines.*

Després de treure el pinyol de les panses, aixafa-les i mescla-les amb el vi, la mirra i, després de triturar i passar pel sedàs les altres substàncies, ho mescles i ho deixes en remull durant un dia. Després es cou la mel, fins que tingui una consistència viscosa, i se li afegeix amb cura la mirra desfeta. Després es barreja amb totes les altres substàncies i es guarda, amb cura, en un recipient de fang cuit.”

El text de Dioscòrides destaca l'ús medicinal del *kyphi*, la fórmula de perfum dels sacerdots egipcis com a beuratge per tractar l'asma, i com a ingredient que s'afegeix als antídots; de fet, Teofrast menciona que l'encens és un antídote contra la cicuta²⁰. Encara que, en aquells temps, el significat del terme *antídote* no es reduïa només a *anti verí*, sinó que tenia un abast terapèutic molt més ampli, ja que pensaven que si un medicament pot combatre el pitjor enemic de la salut, que és el verí, també ho pot fer contra qualsevol malaltia. Des d'aquest punt de vista, els antídots són medicaments per curar-ho tot i són compostos, almenys aquells als que s'afegeix el *kyphi*. Dioscòrides menciona que hi ha moltes receptes de *kyphi*, i escull la que conté més substàncies medicinals del seu territori i menys resines aromàtiques forasteres.

---

17) Aulus Cornelius Celsus, ca. 25 a.C.- ca. 50 d.C.

18) Celsus De Medicina, III, 20.

19) Pedanius Dioscorides Anazarbei, ca. 40 d.C. - 90 d.C.

20) Teofrast, s. IV a.C. Teofr. Hist. Plant. IX,20,1.

El segle II d.C., Galè en la seva obra *Sobre els Antídots*²¹, recull la fórmula de *kyphi* composta per Damòcrat²²: “Atès que, en efecte, Damòcrat menciona el *kyphi*, i ell també el prepara, per aquesta raó en transcriu la composició següent que adjunto.

Fumigació d'Osiris. Libre dels morts. Nebqed D 19 Louvre.

El kyphi sense res més es considera excel·lent. Ni la terra en produeix cap, ni és un exsudat. Els egipcis és amb el que calmen els déus. El cremen, i així l'ofereixen tot just preparat: es posen panses carnosos sense pell, se'ls treuen els pinyols. Es tritura la polpa i es pasta això a poc a poc. Se'n prenen vint-i-quatre dracmes; s'hi afegeix el mateix pes de resina de terebint; de mirra i de jonc olorós, dotze; tot seguit de cinamom, quatre; una de safrà; d'ungles

21) Claudius Galenus, 129- 210? d.C. Galen. XIV, 117 Kühn.

22) Servilius Damocrates, s. I d.C.

de bdel.li, tres dracmes; d'aspàlat, dos semis; tres de nard; tres de canyella de la bona; tres de jónçara; de baies de ginebró n'afegiràs igual, tria-les sucoses i grosses. Afegeix nou dracmes de càlam aromàtic; mel, en quantitat suficient; i a més, de vi no gaire. El bedl.li, el vi, la mirra es mesclen al morter i es trituren fins que tinguin la consistència de la mel, es tornin fluids junts, llavors la mel s'afegeix després d'això, les panses es mesclen, finalment es posa tot el demés, però ja triturat. Amb una petita quantitat d'això es fan les boles amb les que es fumiguen els déus.

Rufus²³ ens ensenya a preparar el **kyphi** d'aquesta manera. Home molt honest i metge expert. Si a algú li falta cinamom, que hi afegeixi la mateixa quantitat de llavors de cardamom, també igualment humitejades abans. Si algú té mal per nafres al pulmó, o bé al fetge, o bé a les vísceres, o algun altre, administrar-li un denari²⁴ del fàrmac.

Ja que Damòcrat va deixar testimoni també d'altres antídots dignes de ser esmentats per raó dels beneficis exposats, i va escriure sobre ells en els seus poemes, a mi també m'ha semblat bé afegir-los tot d'una en lloc de deixar-los sense tractar. En efecte, ja hem deixat constància de quina manera va compondre l'obra anomenada *Theriaka*²⁵. El que ve a partir d'ara, té a veure amb la qüestió dels antídots.”

El **kyphi** que descriu el va compondre Damòcrat, i Rufus va ensenyar a Galè a preparar-lo d'aquella manera. Galè preveu que puguin faltar alguns ingredients difícils de trobar i ja indica per quins altres es poden substituir²⁶. La fórmula del **kyphi** en el llibre *Sobre els Antídots* ve a tomb perquè és un dels ingredients de l'antídot de Damòcrat que també transcriu Galè, que és un medicament eficaç per a tots els mals i afeccions del cos. En aquella recepta, el **kyphi** és una més entre les cinquanta-una substàncies que inclou. Si hi sumem les quinze²⁷ del **kyphi**, que ja és un compost ell mateix, veiem que l'antídot de Damòcrat és una recepta complexa en la que un gran nombre de substàncies sumen la seva acció per potenciar les seves possibilitats terapèutiques i així aconseguir un medicament per a curar-ho tot, una autèntica panacea.

---

23) Rufus d'Efes, ?-140 d.C.

24) Un denari és el pes d'una dracma àtica.

25) De l'obra *Theriaka, Triagues, de Damòcrat* se n'ha perdut l'original.

26) En altres textos de Galè es contempla la possibilitat de substituir unes substàncies per altres, i ho recull en l'obra *Llibre sobre els Medicaments Substitutius de Claudi Galè*.

27) Hem comptat quinze substàncies. Hi ha qui diu que són setze perquè hi ha baies de ginebró gegant i de ginebró nan, i les compten com a dues substàncies.

EL KUPAR, UNA VERSIÓ SIRÍACA DEL KYPHI

El *Llibre Siríac de Medicaments* del s. II-III d.C., d'autor desconegut, probablement un metge siríac, conté prop de quatre-centes receptes. Inclou un capítol titulat *Miscel·lània de prescripcions autòctones*, un nom que indica que s'hi recullen prescripcions siríacques i que, per tant, les altres procedeixen d'altres llocs, entre ells Egipte. Descriu un preparat compost anomenat *kupar*, un nom que deriva de *kap.t* o de *kyphi*, amb ingredients que es troben en les fórmules de *kyphi* anteriors: panses, vi, mel, encens, mirra, nard, safrà, llentiscle, aspàlat, cinamom, canyella.

El *kupar* siríac té diverses aplicacions: es crema per fer una fumigació, o bé es pot administrar com a medicament per via interna en forma de beuratge per a afeccions com ara malalties del fetge, tos i altres; unes indicacions terapèutiques similars a les que citava Galè.

EL KYPHI EN ALGUNES OBRES DE L'ANTIGUITAT TARDANA

Ateneu de Nàucratis²⁸ menciona el *kyphi* tot fent un comentari que no en proporciona ni la composició, ni informació sobre quina utilitat té: Aten. Deip. II, 73 f: “*Observem que en grec no hi ha un segon nom que acabi en i després de meli (mel). Ja que péperi (pebre), gommi (goma), koifi (cyphi), són noms estrangers.*”

Del text d'Ateneu, grec de la ciutat egípcia de Nàucratis, se'n desprèn que reconeix l'origen no grec, i per tant egipci, del nom del *kyphi*.

El segle VI d.C., Aeci d'Amida, seguint l'exemple de Galè, recull diverses receptes d'antídots i en descriu un dels de Mitrídat que li van transmetre Antípater i Cleòpater²⁹ que conté cinquanta-quatre ingredients, entre ells un que anomena *confectio cypheos*, preparat de *kyphi*. El capítol següent descriu com es prepara: “*Confectio cypheos: pel que fa al cypheos que s'inclou en els antídots, aquesta és la descripció: panses petites i sucoses sense la pell i els pinyols, és a dir de la polpa, 24 dracmes; de resina de terebint, 24 dracmes; de mirra, 12 dracmes; de cinamom, 4 dracmes; de jonc olorós, 14 dracmes; de safrà, 1 dracma; de bdel.li, 6 dracmes; d'ònix, és a dir d'ungla aromàtica, 1 dracma; d'aspàlat, 2 dracmes i mitja; de nard, 3 dracmes; de canyella, 3 dracmes; de jónçara, 3 dracmes i mitja; de baies de ginebró grosses, 3 dracmes*

28) Ateneu de Nàucratis, s. II-III d.C.

29) Aet. Amid. XIII, 98; Aet. Amid. XIII, 99.

i mitja; de càlam aromàtic, 9 dracmes. De mel, la que calgui; de vi aromàtic, igual”.

Aeci explica com preparar-lo i perquè es fa servir: per encensar i per afegir als antídots, ja que va bé per guarir els que pateixen del fetge, dels pulmons, dels ronyons o de qualsevol altra víscera endanyada o bé obturada.

El **kyphi** d’Aeci d’Amida té setze ingredients, com els d’Edfu i de Philae i, com aquells, conté panses, plantes, resines, espècies, mel i vi. És per encensar i per administrar com a medicament amb múltiples aplicacions si es pren sol; si s’afegeix a un antídote que conté més de cinquanta ingredients, les propietats medicinals es multipliquen.

Alexandre de Tralles, metge del s. VI-VII d.C., menciona el **kyphonium** per tractar el mal de cap i l’epilèpsia³⁰: “*Sobre el tractament de la forma de mal de cap provocat per una discràsia freda. Com a norma general, es tracta el malalt amb remeis que escalfin ... per untar el front i les temples es fan servir fregues i ungüents, per exemple de **kyphonium** que contingui pebre i resina d’eufòrbia.*”. Sobre l’epilèpsia: “*També he aconseguit una acció eficaç quan, al costat del que he mencionat, li faig beure el remei **kyphi** solar...*”.

També proporciona la composició del remei de melilot dels sacerdots³¹: “*També vull comentar aquí aquest ungüent amb el qual la busca es troba lleugera i alhora és el que, per la quantitat de medicaments que el componen, pot escollir per a qualsevol que sigui la necessitat. La recepta és: nard, 10 dracmes; jónçara, 10 dracmes; mirra, 10 dracmes; cardamom, 8 dracmes; melilot, 40 dracmes; safrà, 8 dracmes; amom, 8 dracmes; encens amoníac, 8 dracmes; **kyphi** dels sacerdots, 12 dracmes; resina de terebint, 8 dracmes; cera, 1 mina; oli d’alquena, 1 còtila; vi aromàtic, 1 còtila.*”

Observem que en els textos d’Alexandre de Tralles el **kyphi** es prescriu com a medicament únic i en cita un de molt complet, l’anomenat **kyphi** solar o gran **kyphi**, que es preparava amb trenta-sis substàncies. Però també menciona el **kyphi** dels sacerdots, és a dir el que es fa servir en la litúrgia, com a un ingredient més junt amb uns altres dotze, en una recepta composta que és un cerat. La finalitat de sumar tants components és que, per efecte sinèrgic, el compost tingui moltes més propietats terapèutiques i es pugui escollir aquest medicament qualsevol que sigui la necessitat, és a dir per a totes les afeccions.

Molt més tard, l’obra *De Materia Medica* de Dioscòrides va servir de model als metges àrabs que van voler descriure de manera sistematitzada les substàncies amb les que es preparen els medicaments. Alguns, com Ibn al

---

30) Alex. Trall. De Chron.I,10; Alex. Trall. De Chron.I,15.

31) Alex. Trall. De Chron.VII,8.

Baytar³², recullen molts dels seus textos entre els d'altres autors i en mencionen la procedència. Aquest és el capítol que dedica al **kyphi**:

Ibn al Baytar Tract. Simpl. 1860: “**Qoufi, Cyphi de Dioscòrides**. Aquest terme vol dir en grec fumigació. N’hi ha una mena que es diu Pasta de **cyphi**, i que s’emprava fa temps en els encensers dels temples. És un nom que encara es dona al cedre degut a la seva olor aromàtica.”

És un paràgraf curt que no menciona l’ús medicinal del **kyphi**. Una nota del traductor de l’obra d’Ibn al Baytar al francès, Lucien Leclerc, indica que els àrabs només van traduir el començament del text de Dioscòrides. La raó, pot ser, que per motius religiosos van voler silenciar el que informa Dioscòrides sobre aquest compost, ja que diu que *és agradable als déus*.

A finals del s. XVI, el metge Prospero Alpino³³ estudia la medicina que es practica a Egipte en aquell moment i els medicaments que es prescriuen. Ja no menciona el **kyphi** i, en canvi, constata l’ús de diversos medicaments compostos³⁴: *la triaga, el bernavi, el bers, el fenoni, el filosofa i el diamesh*. De tots ells, el més complet és la triaga que els egipcis preparen cada any per al rei dels turcs, que anomenen *tharachfaruc* i té cinquanta-nou ingredients. És una versió modificada de la triaga d’Andròmac que en tenia seixanta. Més propera al **kyphi** és la composició de les pastilles d’*hédycrum o d’alindaracorum, que contenen*: aspàlat, xilobàlsam, jónçara, cost, atzarí, herba del meu, ordi, llentiscle, jonc olorós, ruibarbre, càssia, cinamom, nard, malobatre, mirra i safrà. Ho trituren tot junt, ho mesclen amb suc de magranes i, després d’untar-se les mans amb bàlsam, en fan una pasta que deixen assecar a l’ombra. És un medicament compost per a curar-ho tot, i té setze ingredients com els millors **kyphi** de l’antic Egipte.

RESUM FINAL

Les fumigacions **kap.t** estan documentades ja des del s. XXV a.C. a Egipte. Els papirs mèdics recullen gran nombre de receptes que s’administren com a fumigació, des de les que prescriuen una sola substància fins a les fórmules compostes que podien tenir un ús medicinal i també com a perfum

---

32) Ibn al Baytar, *Tractat dels Simples*, s. XIII.

33) Próspero Alpino (1553-1616), metge que va acompanyar el cònsol venecià a Egipte com a assessor mèdic des de 1581 a 1584. Es va interessar per la medicina egípcia i per les plantes medicinals i va escriure tres obres: *La medicina dels egipcis*, *Història natural d’Egipte* i *Plantes d’Egipte*.

34) Alpino, *La medicina dels egipcis*, vol. II, capítols VIII-X.

per encensar un espai. Panses, mel, vi, plantes, espècies i resines de països llunyans formen part de la composició de les fumigacions per als rituals dels temples, les fórmules més preuades, que són les que els autors clàssics van adaptar i afegir als seus formularis medicinals.

Fora d'Egipte, *kap.t* va tenir un llarg recorregut en el context mediterrani, on es va conèixer amb els noms de *kyphi*, *koifi*, *cyphi*, *kyphonium*, *kupar*, o *qoufi*, i encara es menciona el s. XIII d.C.

La seva composició es va anar tornant cada vegada més complexa, incorporant substàncies procedents de països llunyans i tècniques d'elaboració minucioses. Les seves aplicacions van ultrapassar les dels perfums litúrgics per endinsar-se cada vegada més en el món inesgotable de la terapèutica. Les propietats medicinals dels seus components van deixar en segon terme la seva qualitat aromàtica per fer del *kyphi* un medicament de múltiples aplicacions, i també un producte més en la composició dels antidòts i triagues, unes fórmules medicinals compostes amb un gran nombre d'ingredients. Serien aquests els que, en endavant, prendrien el relleu del *kyphi* com a polifàrmacs que perseguien ser la *panacea*, aquells que ho curen tot.

BIBLIOGRAFIA

- Aeci d'Amida. Graeci Contractae ex Veteribus Medicinae Tetrabiblos. Cornarius, Janus, trad. Lugduni: Godefroy et Marcellin Béringen Frères; 1549.
- Alexandre de Træl.les. Zur Geschichte der Medizin. Bände I-II. Amsterdam: Adolf M. Hakkert; 1963.
- Alpino P. La Médecine des Égyptiens 1581-1584. Vol. II. De Fenoyl R., trad. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale; 2007.
- Ateneu de Nàucratis. Les Deipnosophistes. Paris: Les Belles Lettres; 1956.
- Aufrère S. Parfums et Onguents Liturgiques. Encyclopédie Religieuse de l'Univers Végétal. Vol.III. Montpellier : Université Paul Valéry ; 2005.
- Autors varis. Ex Aegypto lux et sapientia. Nova Studia Aegyptiaca IX. Barcelona: Univesitat de Barcelona, Generalitat de Catalunya, Societat Catalana d'Egiptologia; 2015.
- Budge E.A.W. Syrian Anatomy Pathology and Therapeutics or The Book of Medicines. London: Oxford University Press; 1913.
- Cels. De Medicina. Volum II. Spencer W.G., trad. London: William Heinemann: Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; 1961.
- Chassinat, É. Le Temple d'Edfou. II,2. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale; 1990.

- Derchain Ph. La Recette du Kyphi. Revue d'Égyptologie. Tome 28. Paris: Klincksieck; 1976.
- Dioscórides. Plantas y Remedios Medicinales. De Materia Medica. Libros I-III. García Valdés M., trad. Biblioteca Clásica Gredos, 253. Madrid: Gredos; 1998.
- Els Textos de les Piràmides de l'Antic Egipte. Baqué Manzano L., trad. Sabadell: AUSA; 2012.
- Erichsen W. Papyrus Harris I. Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth; 1933.
- Galè. Opera Omnia. Édition de C.G. Kühn. Leipzig : Car. Knoblochii ; 1821-1833.
- Ibn al Baytar. Traité des Simples. Vol. 3. Leclerc L., trad. Paris: Imprimerie Nationale; 1883. Reimpr. Paris: Institut du Monde Arabe; ISBN: 2-906062-03-0.
- Isidoro de Sevilla, san. Etimologías. Oroz Reta J., Marcos Casquero M.-A., trad. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos; 2004.
- La Bíblia. Bíblia catalana, traducció interconfessional. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya i altres; 2011.
- Loret V. Le Kyphi, Parfum Sacré des Anciens Égyptiens. Journal asiatique X. Paris: Imprimerie Nationale; 1887.
- Manniche L. Sacred Luxuries. London: Opus Publishing Limited; 1999.
- Nunn J. F. Ancient Egyptian Medicine. Oklahoma: University of Oklahoma Press; 2002.
- Plutarque. Isis y Osiris. Barcelona: Obelisco; 1996.
- Sauneron S. Un Traité Égyptien d'Ophiologie. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale; 1989.
- Schoske S. Schönheit Abglanz der Göttlichkeit. München: Staatliches Museum Ägyptischer Kunst; 1990.
- Teofrast. Historia de las Plantas. Díaz-Regañón J.M., trad. Biblioteca Clásica Gredos, 112. Madrid: Gredos; 1988.
- Westendorf W. Handbuch der Altägyptischen Medizin. 1 Bände 1-2. Leiden: Brill; 1999.
- Wreszinski W. Transkription des Papyrus Ebers. Die Medizin der Alten Ägypter. Band 3. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung; 1913.

SABIA QUE...

...Pere Alsius, que va descobrir la mandíbula de Banyoles, era farmacèutic?

Núria Casamitjana

Pere Alsius i Torrent (1839-1915) va ser un home polifacètic de nissaga farmacèutica que va descobrir la mandíbula de Banyoles, un dels primers fòssils humans paleolítics descoberts a Europa. Enguany Banyoles celebra el centenari de la seva mort amb una sèrie d'actes emmarcats dins l'Any Pere Alsius.

Va nèixer el 15 d'agost de 1839 a Banyoles, a la farmàcia coneguda per Can Fina, ja que havia estat fundada el 1760 pel farmacèutic Joan Fina.

Professionalment, es distingí per obtenir el Premi Extraordinari de Llicenciatura de Farmàcia el 1861 a Barcelona. Fou un dels fundadors del Col·legi de Farmacèutics de Girona i va publicar en el butlletí del Col·legi un treball titulat "Algo sobre la obtención del jarabe y el vino de hemoglobina". En declarar-se el còlera el 1885, va recollir en un diari manuscrit les incidències i observacions sobre l'epidèmia entre el 7 de setembre i el 18 d'octubre. Així mateix va ser regidor, tinent d'alcalde i alcalde de Banyoles i continuà la tradició de la farmàcia Fina fins a transmetre-la als seus descendents. Tenia una cultura molt àmplia, dominant perfectament el llatí.

L'exploració de la cova de cultura Magdaleniana de la "Bora Gran D'e Carreras", a Serinyà, i, especialment, el descobriment de la Mandíbula de Banyoles (1887) li van aportar el reconeixement internacional com a prehistoriador.

Bibliografia

- Banyoles ret homenatge a Pere Alsius. Amb motiu del seu centenari, el científic serà recordat amb diverses iniciatives.
- El Punt Avui. Comarques Gironines. 21 febrer 2015, p. 52.
- Corominas JM. Personalitat del prehistoriador banyolí Pere Alsius. Revista de Girona 1976; núm.75-76-77 (3er fascicle): 203-206.

SAL DE MADRID – SULFUS MAGNESIAE

Josep M. Rovira i Anglada

El domingo 12 de Abril de 1931, el pueblo español estaba llamado a las urnas. Las repetidas crisis políticas desde principios del siglo XX, la dictadura del general Primo de Rivera, y los dos gobiernos que le siguieron, el del general Dámaso Berenguer y el del almirante Juan B. Aznar, tan efímeros como ineficaces, obligaron a buscar una salida a la crítica situación social y política en la que estaba inmerso el país. El ambiente popular estaba enrarecido y en las salas de banderas de los cuarteles, peligrosas en aquella época, ocurría lo mismo. La figura del rey Alfonso XIII estaba desprestigiada. Era una percepción general de que el sistema monárquico estaba consumado y consumido. El pueblo no olvidaba el apoyo del soberano al golpe de estado y el septenio primorriverista a que dio lugar (TAVERA-1958). El último gobierno, el del almirante Aznar, que tan sólo se mantuvo durante dos meses, y el último de la monarquía, consideró que unas elecciones darían al pueblo una sensación de apertura y vuelta a la normalidad constitucional. Al retorno a la democracia mediante la monarquía parlamentaria, aunque estas elecciones sólo fueran municipales.

En estas fechas, por los mentideros y tertulias de la aún villa y corte que fuera de los Austrias y después de los Borbones, circulaba un chascarrillo como se decía entonces, y era: ¿No sabes, el rey está mal, muy mal?. ¿Ah si, y que le recomiendan los médicos?. Pues: “sal de Madrid”. Esta supuesta prescripción tenía un doble sentido.

El resultado de estas elecciones, conocido el día 13, dieron una aparente victoria a la coalición republicana. No una victoria tan absoluta como históricamente se les viene atribuyendo, ya que para los 9.259 municipios de España salieron elegidos 22.150 concejales monárquicos, frente a 5.775 republicanos, además de algo más de 1.100 de otros grupos entre ellos socialistas y comunistas. Éstos fueron los datos escrutados y publicados inicialmente. Nada se dice de los casi 50.000 que quedaron vacantes, y de los que nada se supo hasta pasados unos días. No las ganó la República, si nos atenemos a los datos oficiales de esta fecha, tan vindicada del 14 de Abril de 1931 (PRENSA-Abril1931).

El propio gobierno saliente no se ponía de acuerdo en qué decisiones debía tomar tras este resultado, ni tan siquiera en qué posición se encontraba.

El que todavía era presidente del gobierno, el almirante Aznar, el día 13 al entrar a palacio para reunirse con el rey y los ministros, en el zaguán fue interpelado por los periodistas que cubrían la información en el real alcázar. La pregunta fue la misma hecha por casi todos: ¿Qué pasa Sr. Presidente?. El presidente con ironía, posiblemente por no saber qué contestar, les dijo: No pasa nada señores, sólo que España que se había acostado monárquica, se ha levantado republicana.

Fue casi una semana después que se conocieran los resultados, que se podían considerar efectivos, una vez se había procedido al escrutinio de todas las mesas electorales instaladas en todo el país y dados los medios de que se disponía en aquella época. Estos resultados publicados en la prensa española dieron 39.568 concejales al partido republicano, 19.035 al sector monárquico y 15.198 a diversas fracciones políticas mayoritariamente a la socialista y a la comunista (PRENSA-1931).

Pero había ganas de cambiar, posiblemente con razón, y a pesar de tratarse de unas elecciones municipales y de su discutible resultado el día 14, se les dió una validez tan eficaz que fue proclamada la II República Española, entre el fervor y el entusiasmo popular. Fue un cambio precipitado de tan deseado, sin que se supiera qué porcentaje real de población lo apoyaba. El mismo día de las elecciones y sin presumir el resultado, se reunía el Gobierno Provisional de la República en el domicilio particular de quien lo presidía, D. Niceto Alcalá-Zamora y Torres, en Madrid (LOZOYA-1977), en el nº 42 de la calle Martínez Campos. Un hecho similar ocurrió en Eibar (Guipúzcoa), que fue el primer municipio español que, en la mañana del día 13, izaba la bandera republicana en el balcón de su ayuntamiento. Otros municipios fueron más prudentes y esperaron al día 14, como Barcelona que hizo el mismo acto en el balcón de su ayuntamiento y en la capital, Madrid, en el del Ministerio de la Gobernación, fecha esta última que se consideró como oficial de la restauración de la República, de feliz inicio y con tan trágico final.

Pero en cualquier caso, duda o precipitación en este importante cambio en el curso de la historia de España, en las elecciones generales a diputados a cortes, representación soberana del pueblo, celebradas el día 28 de Junio siguiente, el resultado no ofreció ninguna duda (PRENSA-1931). La mayoría absoluta de votos republicanos confirmaron la legalidad de la nueva institución. Además, y en cualquier caso, ya no cabía la marcha atrás (VIDAL-2004).

Ante esta situación, el rey no quiere hacer oposición alguna y decide retirarse, por considerar que es la voluntad del pueblo. El nuevo gobierno le garantiza total seguridad en abandonar España si lo hace inmediatamente, así como el resto de la familia real. El día 14, después de suspender el ejercicio del poder real que ostentaba, no abdicó, partió en automóvil para Cartagena hacia

la base naval, y en su arsenal y a bordo del crucero Príncipe de Asturias, partió discretamente, hacia el puerto de Marsella, iniciando su exilio que duraría casi diez años, y del que no regresaría vivo a España (FERNANDEZ-1977).

Llegado a este punto y aunque sea sólo a título anecdótico parece ser que finalmente el rey Alfonso XIII, oyó la recomendación de los “médicos”, o de sus ministros y allegados, y tomó “sal de Madrid”, y el resultado fue tan efectivo que salió de Madrid... y de España. El sentido del chascarrillo era más político que terapéutico. ¿Por qué?.

Con el nombre de “sal de Madrid” se identificaba popularmente a un producto de uso medicinal, que corresponde a un compuesto químico, hoy todavía empleado, y que posteriormente fue identificado como sulfato de magnesio o sulfato magnésico. Su aspecto es de un polvo cristalino formado por prismas rómbicos, incoloros y de sabor salino ligeramente amargo y cuya fórmula es $\text{SO}_4 \text{Mg}$.

Su actividad y acción terapéutica es laxante y diurética suave, cuando se administra a pequeñas dosis, y a dosis elevadas, un enérgico purgante de acción rápida.

El conocimiento de sus efectos, es desde hace siglos, por el uso de aguas naturales que emanaban de determinadas fuentes, que contenían esta sustancia en mayor cantidad, generalmente acompañada de otras que complementaban su acción, como algunos cloruros, sulfatos y bicarbonatos.

Concretamente de la “sal de Madrid”, su origen y conocimiento provenía de una fuente natural situada en un pueblo de la provincia de Guadalajara llamado Fuente la Higuera, a tres leguas y media de Madrid. Pascual Madoz en 1850, describía entre otras características de esta villa, el que tenía “una fuente medicinal cuyas aguas en todo tiempo estan tibias y tienen la propiedad de purgar con mucha eficacia y suavidad” (MADOZ-1850). Debido a este origen el sulfato de magnesio también se le conocería como “sal de la Higuera”. Otro caso similar se encuentra también en España, en una fuente situada en Calatayud (MADOZ-

Imagen 1. Recipiente de cristal en forma de vaso de precipitados destinado a contener Sal Catártica amarga. Vidrio

1849), provincia de Zaragoza, cuyas aguas eran conocidas por los mismos resultados terapéuticos, lo que dio lugar a que su componente principal, el sulfato de magnesio, se le diera también el nombre de “sal de Calatayud”. En esta localidad aragonesa eran conocidas y visitadas las fuentes de Maribella y los Nados, manantiales naturales a los que ya se refería en sus epigramas el poeta bilbilitano Marco Valerio Marcial (40-104 d.C.) (MARCIAL-1997), según refiere el propio Madoz. Durante la Edad Media, el empleo de las aguas minerales alcanzó gran difusión, recomendando su uso tanto interno como externo, mediante baños.

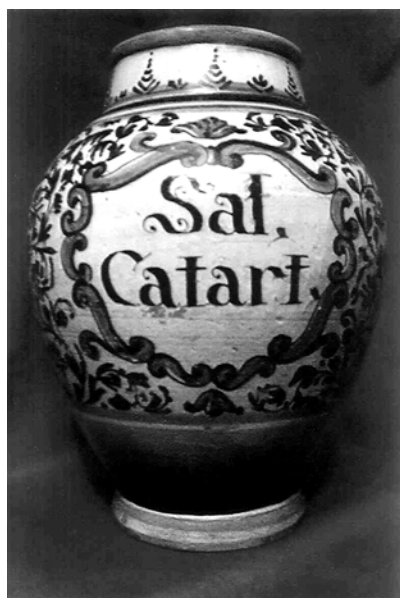

Imagen 2. Orza o jarra de farmacia destinada a contener Sal Catártica. Cerámica catalana Barcelona (C. 1730-1760).

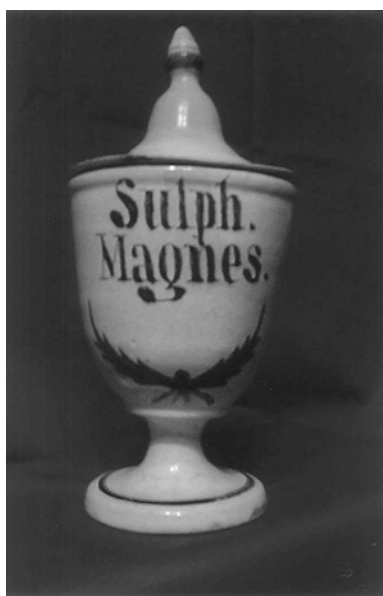

Imagen 3. Copa de farmacia destinado a contener Sulfato de Magnesio. Cerámica catalana Barcelona (C. 1800-1825)

Las noticias más antiguas que se conocen sobre el uso de aguas de manantial sulfato-magnésicas, y el conocimiento del principio activo que le conferían su actividad, procede de las experiencias conseguidas por el médico y botánico inglés Nehemiah Grew (1641-1712) cuando aisló por simple evaporación y desecación el sulfato magnésico de las aguas procedentes del manantial de Epsom, en el condado de Surrey en Inglaterra, identificando en 1695 la presencia de esta sustancia pero no su identidad química, como principal

componente de sus aguas, y que se denominó “sal de Epsom o de Inglaterra”. A partir de aquí se pudo comprobar que, administrando esta sal magnésica, sólida o rediluida, se conseguían los mismos efectos, mejorados y más controlados, que directamente del agua original. Se pudo observar entonces que era muy soluble y de sabor amargo, por lo que también se la denominó “sal amarga” (ENCICLOPEDIA BRITANICA-1961).

En España en 1706, Félix de Palacios y Bayá (1677-1737), boticario en la villa de Madrid, publica la primera edición de su *Palestra Pharmaceutica Chymico-Galenica*, un tratado muy completo e innovador sobre farmacia y medicina, en el que introduce los primeros conceptos de la química aplicada a estas artes. Por su contenido que cuestiona, y en buena parte abandona, los principios galénicos mantenidos por Dioscórides (40-90 d.C.) y Mesué (777-857 d. C.), se enfrentó a los criterios de sus colegas de la época, siendo objeto por parte de éstos de duras críticas y fuertes controversias. En esta primera edición de su obra, nada cita de esta sal catártica, ni tampoco en las dos siguientes de 1716 y 1725. No es hasta la de 1730 (PALACIOS-1730) y las tres siguientes de 1763, 1778 y 1792, estas tres últimas publicadas con posterioridad a su muerte, en las que cita este medicamento. En la parte V del tratado y bajo el epígrafe de “Sal Catharticum Hispanicum” y “Sal Catartico de Epaña” (sic) a la que dedica una amplia información y de la que se puede destacar:

“Efte es un sal, que fe congela naturalmente en una fuente de agua mineral, que nace tres leguas de Madrid...” “Efta sal es un purgante muy fuave, y hace los mismos efectos que la de Inglaterra. Su dofis es de dos dragmas hasta una onza. Sirve de purgar, y defobfruir à un tiempo: ufafe en las fiebres intermitentes, hydropesia, cólica nefritica, y femejantes enfermedades. Si fe dà en menor dofis, es diuretica, y propri, mixta con los medicamentos diureticos, para provocar la orina, y hacer arrojar las arenas, y mucofidades de los riñones, y demas vias de la orina. El agua natural de donde fe saca hace los mismos efectos de purgar, y defobfruir, tomando de quatro hafta ocho onzas” (sic).

Su descripción es muy detallada.

Una experiencia similar la obtuvo más tarde el médico alemán F. Hoffmann (1660-1742), uno de los grandes clínicos de la edad moderna. En 1717 consiguió los mismos resultados actuando con las aguas procedentes del manantial de Setlitz, en Baviera, por lo que en este caso al residuo cristalino, de alto contenido en sulfato magnésico, se le llamó “sal de Setlitz” (DURLACH-1971). Ambos médicos iniciaron el estudio de las aguas minerales, composiciones y posibles efectos sobre el organismo, principalmente Hoffmann, que consideró las posibilidades de su uso no solo como bebida, sino para baños corporales (CASTIGLIONI-1941). Desveló su identidad el químico y botánico de la misma nacionalidad Joseph Blake (1814-1888) en 1855,

compuesto del que ya anteriormente en 1808 el químico inglés Humphry Davy (1778-1829) obtuvo el magnesio aislado como elemento químico, mediante electrólisis de una mezcla de óxido de magnesio (conocido como magnesia) y óxido de mercurio. Se le asignó el nombre de magnesio por su relación con la región de Magnesia, en la isla de Tesalia en el archipiélago griego, rica en mineral magnésico. Reconocida su identidad y características como elemento químico se le ubicó en la segunda sección de la clasificación de Thenard, antecedente de la actual tabla periódica de los elementos, con el símbolo Mg. Posteriormente, se consiguieron procedimientos de obtención de la sal pura por síntesis químicas, como residuo de la fabricación de las aguas carbónicas o haciendo actual el ácido sulfúrico sobre el carbonato de magnesio.

Más tarde se conoció la mecánica de su acción como laxante y purgante, pero esto ya fue a mediados del siglo XIX. El sulfato de magnesio por vía oral tiene una absorción muy lenta o casi nula a nivel del intestino delgado, pero sí ejerce una acción osmótica frente a la pared del intestino, aumentando la secreción de líquido, activando el peristaltismo intestinal y como consecuencia de ello su efecto laxo-purgante o de acción catártica como se decía entonces (GADDUM-1955). Además, y considerando su acción evacuable de los residuos intestinales, a este tipo de medicación se le atribuía también una acción purificadora de la sangre y de los “humores nocivos”, causantes de posibles enfermedades, que éstos pudieran llevar.

En 1780, alguien posiblemente muy agradecido a las virtudes medicinales de la “sal de Madrid” o de la Higuera, publica por su extensión un tratado, aunque su autor la define como disertación (GORRAIZ-1780), sobre sus características y beneficios para el ser humano, el modo de administrarla y compara con detalle las ventajas que ofrece frente a otras sales a las que se les atribuyen efectos similares. Su autor, quien se confiesa totalmente ajeno a la profesión médico-farmacéutica, es el licenciado Vicente Ferrer Gorraiz Beaumon, profesor de Filosofía y Teología, en la villa y corte. Sería muy grande este supuesto agradecimiento por los beneficios de esta sal, que le motivan a llenar tres capítulos de su obra, con 166 páginas de texto, denso y algo repetitivo y mezclando esta sal con otras, error que se le puede disculpar al confesarse lego en conocimientos médicos, y menos químicos. Así mezcla y confunde considerando parecidas, pero no iguales, la “sal de Grubero” (sulfato sódico), la de Inglaterra y la de Epsom, así como la llamada “sal nitro” (nitrato potásico). Sólo un dato le puede acercar a algún conocimiento sobre esta materia, ya que el licenciado Gorraiz fue director y conservador del Real Gabinete de Historia Natural de Madrid. A pesar de todo ello describe este compuesto, no más allá de la simple percepción organoléptica. Hay que destacar que aporta el conocimiento de una nueva sal, que denomina “sal de Pretola”, procedente de

una laguna cercana a la de la Higuera, que él mismo considera “poco conocida por el poco rendimiento de esta laguna”. Cabe deducir, por la proximidad de ambos manantiales, que sus aguas tendrían la misma o similar composición. Dentro de las aplicaciones de la “sal de Madrid o de la Higuera”, que en este caso denomina “sal catártica”, incluye un método para la curación de la gota utilizado por un médico “de la mayor literatura y que no nombra por no ofender su modestia”, y que describe así: “*Quando acomete la gota, pongase el paciente en la cama, y aplíquese sobre la parte que duele un poco de miel, que luego se espolvorea bien con unos polvos de estiércol de ovejas ó carneros bien molidos, y sobre todo se pondrá un paño, con lo que se experimentará total alivio. Items; en seis quartillos de agua natural se echará una onza de Sal catártica, y despues se tomará un poco de azafrán, se tostará en un vadil, y atado en una muñequita se meterá en el agua, y se dexará estar hasta que el agua se tinture bien. De esta agua beberá á todo pasto el gotoso en los menguantes de luna, observando una prudente dieta. No se tomará en los plenilunios no habiendo necesidad, que si la hay, esto es, acomete la gota, se deberá tomar al tiempo del insulto, sin esperar al menguante ni otro tiempo*”. Compara y detalla características frente a otras aguas, como la fuente de Toro en el municipio del Molar, la de Salcedo de Puertollano, la sal de tártaro vitriolado (sulfato potásico) o el agua mineral del Dr. Robles, que contenían en mayor o menor cantidad sulfato magnésico, acompañado de otras sales de hierro, azufre y sodio. Al final, justifica el objeto de su disertación amparándose en la doctrina de Sydenham de que... “no merece el nombre de buen ciudadano el que convierte en interés propio aquellos secretos, recetas o medicinas que acarrear un notable beneficio al común, a quien las debe por derecho propio...”. Es una muestra de los sistemas terapéuticos de la época.

Otro caso parecido y también estudiado es el de la fuente de agua medicinal de Aranjuez (Madrid). Estas aguas fueron estudiadas y analizadas más científicamente por el boticario de la corte José Belilla (VALVERDE-1979), nacido en Tortosa (Tarragona), titulado por el Protomedicato del principado de Catalunya, pero que ejerció en Madrid desde 1768 hasta su fallecimiento y fue miembro de número de la Real Academia Médica Matritense. Analizó mediante los conocimientos fisico-químicos de la época, el residuo salino obtenido de la evaporación de sus aguas, y después de muchas pruebas llega a la conclusión que se trata de “sal catártica” de la que se pueden obtener alrededor de tres granos (peso de tres granos de trigo o cebada, según preferencias, equivalente aproximado a 5 centigramos cada grano) tras la evaporación de una libra medicinal (doce onzas o 345 gramos) de agua de la fuente (ISAMAT-1960).

Volviendo a la línea iniciada con la “sal de Madrid”, y las diversas aguas naturales que la contenían, adoptando los nombres toponímicos según su procedencia, su empleo era recomendado más por tradición oral y popular que quizá en el ámbito médico-farmacéutico.

El primer reconocimiento oficial, y por tanto científico, se produjo cuando al publicarse la Pharmacoepa Matritensis en su primera edición (PHARMACOPEA MATRITENSIS-1739), identifica, reconoce e incluye el sulfato de magnesio todavía con los nombres de “sal catártica”, “sulfus magnesiae” o de “Vacía Madrid”, nuevo nombre debido al manantial de procedencia del cercano municipio a Madrid, que desde 1854 pasó a denominarse Rivas-Vacia Madrid.

Lo define como medicamento simple de acción catártica (laxo-purgante), y a la dosis de media onza (cuatro dracmas) para obtener efecto laxante y, una (8 dracmas) como purgante.

Debido a la aceptación de este texto, ante la carencia de un criterio unificado entre el colectivo de boticarios y la corporación médica y la de cirujanos, el Colegio Médico matritense publica una segunda edición (FARMACOPEA MATRITENSIS-1762), en la que sigue con la misma denominación.

Tras la publicación de ambas obras reguladoras de la práctica farmacéutica aparecen las primeras tarifas oficiales de los precios de los medicamentos, simples y compuestos, que se despachaban en las boticas, para uso médico y ajustadas a los contenidos de éstas, y lo incluye como “salis cathartici vulgo de la Higuera” y le fija el precio de 17 maravedises (1/2 real de plata) la onza (28´75 grs.).

No es hasta que se publica la primera Farmacoepa Oficial Española, declarada de obligatoria utilidad en todos los territorios de la corona (PHARMACOPEA HISPANA-1794), la que le da la entrada definitiva en el arsenal terapéutico reconocido y utilizado por la clase médica y farmacéutica. En esta primera ocasión entra con los nombres de “sal catharticum” o vulgo “sal de Fuente de la Higuera”, recomendando las dosis usuales ya mencionadas quedando incorporada definitivamente a la farmacoepa oficial española. Asimismo su existencia fue declarada obligatoria (o necesaria) en todas las boticas como medicamento de uso frecuente (PETITORIO-1796). En otra edición siguiente, la tercera, como “sulphas magnesiae purificatis” (FARMACOPEA-1803), y ya en la sexta como “sulfato magnésico” o “sulphas magnésicum” (FARMACOPEA-1884). En todas las inclusiones la indicación recomendada es la misma: acción laxo-purgante o catártica y la dosis de media a una onza por toma (de 14 a 28 gramos).

Pero la utilización del sulfato de magnesio no tenía que quedar limitada a una acción terapéutica local, de uso más bien popular, ya que los avances en los conocimientos de la fisiología del cuerpo humano le darían una utilidad de superior rango terapéutico.

A finales del siglo XIX y en los albores del XX, los fisiólogos comprobaron la presencia en el organismo humano de determinados elementos químicos que intervenían en funciones vitales, durante el desarrollo y funcionamiento del mismo. Así se identificaron potasio, sodio, hierro, fósforo, calcio y entre otros más el magnesio, base química del sulfato de magnesio, al que desde el principio hemos conocido como sal de la Higuera o de Madrid. Al mismo tiempo, se observó que como tales elementos estaban dotados de una carga eléctrica que marcaba su interrelación y su actividad. Se les denominó iones, concepto aceptado desde los estudios del químico sueco, premio Nobel de 1903, Svante Arrhenius (1859-1927), quien en 1884, en su tesis doctoral, desarrolló la teoría de los iones. Consecuentemente se estableció una separación entre ellos, así, los que su carga es positiva se denominaron cationes, y negativa aniones.

Su importancia biológica queda constatada al descubrir su necesidad en los procesos celulares más íntimos y su intervención en el funcionamiento normal de diversos órganos, manteniendo el equilibrio electrolítico regulando en buena parte en los procesos de permeabilidad y recambio celular. Estos conocimientos conducen a deducir y conocer los diversos estados patológicos que pueden ser ocasionados en situaciones deficitarias de estos elementos.

El ión magnesio se manifiesta esencial para las células vivas, conjuntamente con otros, en la formación y mantenimiento de la masa o trabécula ósea y participando en un juego o equilibrio electrolítico muy importante en la función neurotransmisora y en el contexto del tejido muscular y en la actividad de dicho sistema. Se establece el concepto de hipomagnesemia, para reconocer aquellas situaciones patológicas derivadas de su carencia y que

Imagen 4. Frasco de cristal destinado a contener Sulfato de Magnesio (1900-1925).

por lo tanto exigen su inmediata reposición. Esta necesidad implica la búsqueda de un compuesto magnésico que aporte este ión, que lo contenga en la mayor cantidad posible, que sea soluble, asimilable y bien tolerado por el organismo. La elección no fue difícil: el sulfato de magnesio, sal rica en este ión, soluble, absorbible y bien tolerado por cualquier vía de administración.

La vía oral utilizada hasta el momento y desde hacía siglos pasa a un segundo lugar. Se abre a la vía parenteral, intramuscular, intravenosa e incluso intrarraquídea. Se recomienda en solución al 15% en las contracturas espasmódicas y tetánicas (SCHNIDER-1927), llegando a concentraciones del 25% (SOLER-1951). Se le atribuyeron efectos terapéuticos o paliativos frente a procesos cancerosos (LORENZO-1930), extremo que al parecer no fue demostrado, y el mismo autor lo recomienda como vasodilatador, en las crisis de hipertensión arterial, anticonvulsivante y que a dosis altas puede llegar a actuar con efectos narcóticos (VELAZQUEZ-1970).

Por lo que respecta a su permanencia en el repertorio de la farmacopea oficial española, se le asignan varias denominaciones, manteniendo las ya conocidas de “magnesi sulphas” (sulfato magnésico), “sal amarga”, “sal de la Higuera”, “sal de Madrid”, “sal de Calatayud”, “sal de Epsom” y “sal de Sedlitz” (FARMACOPEA-1915). Además y como novedad en esta edición, se incluye el método de identificación de este compuesto y la valoración de su pureza. La siguiente edición (FARMACOPEA-1954) limita su denominación a las de “sulfato magnésico” y “sulphas magnesii”, reconociéndole las mismas indicaciones y recomendando igual dosificación. Después de un largo paréntesis de 25 años, desde esta última edición, reaparece la Real Farmacopea Española (REAL FARMACOPEA-1997) en la que sigue incluido el sulfato de magnesio, bajo esta denominación al mismo tiempo que su antigua latina de “magnesii sulfas”, orientando el contenido de la monografía más hacia el control de calidad del producto, que en otros aspectos.

Con ello se reconoce y oficializa la vigencia de un medicamento como mínimo desde hace casi 260 años.

En 1950 “Laboratorios Galup”, situados en Barcelona, registraron la primera especialidad de una solución al 15% de sulfato de magnesio como único componente, por vía parenteral (intramuscular e intravenosa), con el nombre comercial de “Sulmetin”, que posteriormente y con algunas asociaciones con otros fármacos, y varias formas farmacéuticas, ha persistido prácticamente hasta la actualidad durante más de 60 años.

Comenzó como una anécdota histórica y humorística, y ha transcurrido y finalizado siendo un recorrido en la evolución de un medicamento natural y sencillo pero eficaz, y que por ello y al igual que otros, se ha mantenido vigente durante varios siglos.

BIBLIOGRAFIA:

- CASTIGLIONI-1941; Castiglioni, Arturo. *História de la Medicina*. Salvat Editores. Barcelona, 1941.
- DURLACH-1971: Durlach, Jean. 1er. Symposium International sur le deficit Magnesique en pathologie humaine. Vittel: S.G.E.M.V.:1971.
- ENCYCLOPEDIA BRITANICA-1961: *Encyclopedia Britanica*. Vol. 14. Chicago, 1961.
- FARMACOPEA-1865: *Farmacopea Española (Quinta Edición)*. Imprenta Nacional. Madrid, 1865.
- FARMACOPEA-1884: *Farmacopea Oficial Española (Sexta Edición)*. Tipografía de Gregorio Estrada. Madrid, 1884.
- FARMACOPEA-1915: *Farmacopea Oficial Española (Séptima Edición)*. Estudio Tipográfico de los Hijos de Tello. Madrid, 1915.
- FARMACOPEA-1930: *Farmacopea Oficial Española (Octava Edición)*. Espasa CALPE, S.A. Barcelona, 1930.
- FARMACOPEA- 1954: *Farmacopea Oficial Española (Novena Edición)*. Real Academia Nacional de Medicina. Estades Artes Gráficas. Madrid, 1954.
- FARMACOPEA-1997: *Real Farmacopea Española (Primera Edición)*. Ministerio de Sanidad y Consumo. Madrid, 1997.
- FERNANDEZ-1977: Fernandez Almagro, M. *História del reinado de Alfonso XIII*. Montaner y Simón. Barcelona, 1977.
- GORRAIZ-1780: Gorraiz Beaumont y Montesa, Vicente F. *Nuevas propiedades de la sal, disertación fisico-médica en que se demuestran las incomparables virtudes de la Sal de la laguna de la Higuera*. Imprenta Real de la Gazeta. Madrid, 1780.
- GADDUM-1955: Gaddum, J.H. *Farmacología*. Editorial Reverte. Barcelona, 1955.
- ISAMAT-1960: Isamat Vila, Jesús. Jose Belilla. *Revista de la Real Academia de Farmacia de Barcelona*. Barcelona, 1960.
- LORENZO-1930: Lorenzo Velázquez, B. *Terapéutica con sus Fundamentos de Farmacología Experimental*. Tipografía de Senen Martinez Díaz. Madrid, 1930.
- LORENZO-1970: Lorenzo Velázquez, B. *Terapéutica con sus fundamentos de Farmacología Experimental (Tomo II)*. Editorial Científico-Médica. Barcelona, 1970.
- LOZOYA-1977: Lozoya, Marqués de Lozoya. *História de España (Tomo IV)*. Salvat Editores. Barcelona, 1977.
- MADOZ-1849: Madoz, Pascual. *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus Provincias de Ultramar (Tomo V)*. Imprenta del Diccionario de D. Pascual Madoz. Madrid, 1849.
- MADOZ-1850: *Ob. Cit. Ant. (Tomo VIII)*. Madrid, 1850.
- MARCIAL-1997: Marcial, Marco Aurelio. *Epigramas*. Editorial Gredos. Madrid, 1997.
- PALACIOS-1730: Palacios, Félix. *Palestra Pharmaceutica Chimico-Galenica*. Imp. Por Juan de la Sierra. Madrid, 1730.

- PETITORIO-1791: Petitorio Farmacéutico dispuesto por el Tribunal del Real Protomedicato para la práctica de las visitas de boticas en las ciudades, villas, y lugares de estos Reynos. Por la Viuda de Joaquin Ibarra. Madrid, 1791.
- PHARMACOPOEIA-1739: Pharmacopoeia Matritensis (Nunc primum elaborata). Typographia Regia D. Michaelis Rodriguez. Madrid, 1739.
- PHARMACOPOEIA-1762: Pharmacopoeia Matritensis (Editio secunda). Typis Antonii Perez de Soto. Madrid, 1762.
- PHARMACOPOEIA-1794: Pharmacopoeia Hispana. Ex Typographia Ibarriana. Madrid, 1794.
- PHARMACOPOEIA-1803: Pharmacopoeia Hispana (Editio Tertia Auctior). Ex Typographia Ibarriana. Madrid, 1803.
- PRENSA-1931: Diversos ejemplares de prensa diaria de abril, mayo, junio y julio de 1931.
- SCHNIDER-1927: Schnider, M.T. Prontuario de Terapéutica Alemana. Madrid, 1927.
- SOLER-1951: Soler y Batlle, Enrique. Medicamenta (4ª Edición). Editorial Labor, Barcelona, 1951.
- TAVERA-1958: Tavera, José Mª. Alfonso XIII. Editorial El Cedro. Barcelona, 1958.
- TARIFA-1790: Tarifa o regulación de los precios de los medicamentos simples y compuestos que se despacharan en las boticas de estos reynos para el uso médico con arreglo a la Pharmacopea de Madrid. En la Imprenta de la Viuda de D. Joachim Ibarra, Impresor del Real Protomedicato. Madrid, 1790.
- TARIFA-1795: Tarifa o regulación de los precios a que deben arreglarse en la venta de los medicamentos simples y compuestos los boticarios del principado de Cataluña, por Gaspar Balaguer. Oficina de la Viuda Aguasvivas. Barcelona, 1795.
- TARIFA-1838: Tarifa General Farmacéutica o método general fácil y sencillo de tasar recetas, por el Dr. D. Manuel Jiménez. Imprenta de D. N. Sanchiz. Madrid, 1838.
- TARIFA-1864): Petitorio y Tarifa de Precios de sustancias simples y oficinales a que deben ajustarse todod los farmacéuticos del Reyno. Imprenta de Aguado. Madrid, 1864.
- VALVERDE-1979: Valverde, José Luis y González Gómez, Mª Angustias. José Belilla y el descubrimiento, en Aranjuez, de una fuente de agua medicinal. UNI-FARMA, XII (1979). Madrid, 1979.
- VIDAL-2004: Vidal, César. Imágenes de la Historia. ¿Quién ganó las elecciones de Abril de 1931?. Libertad Digital. Suplemento 2004.

NOTICIARI GENERAL

XLVI PREMIO FUNDACIÓN URIACH *HISTORIA DE LA MEDICINA*

En su deseo de impulsar los estudios sobre el pasado de las Ciencias de la Salud, la Fundación Uriach 1838 tiene instituido un premio anual de ámbito internacional, el cual será adjudicado al mejor trabajo que, a juicio de un jurado designado al efecto, trate de un tema sobre Historia y Ciencias de la Salud. Su concesión se adaptará a las siguientes **BASES**:

1. El XLVI Premio Fundación Uriach “Historia de la Medicina” correspondiente a 2015 está dotado con 3.000 euros y un accésit de 1.000 euros.

2. Las monografías que opten al Premio deberán ser originales e inéditas, no siendo aceptadas aquellas que en el momento de la adjudicación hayan sido publicadas total o parcialmente, así como tampoco las presentadas a otros concursos.

3. Los trabajos deberán ser presentados en formato electrónico junto a una copia impresa con interlineado doble y un máximo de 80.000 caracteres, con espacios, incluyendo bibliografía o referencias documentales, además de iconografía complementaria.

4. Los originales redactados en lengua española, serán remitidos a la Fundación hasta el día 15 de octubre de 2015 bajo el sistema de lema y plica, sin firma de autor o autores, cuya identificación (no deducible a través de las notas bibliográficas) deberá figurar en un sobre cerrado a su vez identificado con el mismo lema del trabajo original.

5. El XLVI Premio Fundación Uriach “Historia de la Medicina” será otorgado por un Jurado cuyo fallo, que será inapelable, se hará público durante el mes de enero de 2016.

6. Las monografías premiadas quedarán propiedad de la Fundación Uriach 1838 que, si así lo recomendara el Jurado, podrá publicarlas en la revista Medicina e Historia.

7. Tras la adjudicación del Premio, el secretario del Jurado procederá a la apertura de la plica correspondiente al ganador y, en su caso, a la del accésit. En el supuesto de que el Jurado lo considere oportuno, se seleccionarán otros trabajos para su posible publicación en la revista Medicina e Historia, siempre de común acuerdo con los autores.

8. Los trabajos no premiados ni seleccionados para su publicación serán destruidos sin la apertura de sus plicas.

9. La participación en el presente concurso implica la aceptación total de las bases de esta convocatoria.

Palau-solità i Plegamans, enero de 2015

La correspondencia relacionada con esta Convocatoria deberá dirigirse a: Centro de Documentación de Historia de las Ciencias de la Salud. Fundación Uriach 1838. Pol. Industrial Riera de Caldes. Av. Camí Reial, 51-57. 08184 Palau-solità i Plegamans (Barcelona). fundación-historia@uriach.com - (34) 93 863 02 25.

INFORMACIÓ DEL PROPER CONGRÉS D'HISTÒRIA DE LA MEDICINA CATALANA, QUE SE CELEBRARÀ DEL 10 AL 12 DE JUNY DE 2016 A PUIGCERDÀ (CERDANYA).

El Comitè Organitzador del Congrés té el plaer d'informar-vos i convidar-vos a participar en aquesta reunió científica i cultural. Aprofitant l'estratègica situació de Puigcerdà, volem fer un congrés transfronterer, amb la participació d'investigadors de diferents països i de diferents especialitats, el més ampli possible.

Aquests congressos venen celebrant-se periòdicament des del 1970 sense interrupcions, per diferents indrets de l'àrea lingüística catalana. Constitueixen un punt de trobada pels estudiosos de les Ciències de la Salut: historiadors, metges, farmacèutics, veterinaris, odontòlegs, psicòlegs, infermers, etc.

El fruit d'aquestes trobades està recollit a les planes de la revista <Gimbernat> (consultable electrònicament a: www.raco.cat) i en diverses monografies publicades pel Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona.

L'idioma oficial del congrés és el català. També s'acceptaran comunicacions o pòsters en castellà, francès o anglès.

Els temes proposats per aquest congrés són: Hospitals del Pirineu; Termalisme de muntanya; Els usos de les herbes medicinals; Medicina dels esports de muntanya; Cinema i medicina; Natalitat, mortalitat i malalties pròpies dels habitants de muntanya; Biografies de sanitaris; i temes lliures.

S'obre el període de presentació de comunicacions, segons normes de la revista <Gimbernat>, fins el dia 1 d'abril del 2016. També s'admetran presentacions de pòsters i filmets curts.

Es concediran els <Premis> de la Societat Catalana d'Història de la Medicina "Dr. Lluís Comenge i Ferrer" i "Autor novell", als millors treballs originals presentats al Congrés.

Els interessats/es en participar, poden enviar el full d'inscripció adjunt a la Secretaria científica i administrativa del Congrés: Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, carrer del Carme 47, E-08001 Barcelona. A/e: secretaria@ramc.cat ; Tel. +34 933171686, +34 607213064. També trobaran informació a: www.ramc.cat (Agenda), i a: www.historiamedicina.cat (Notícies).

Dr. Ferran Sabaté i Casellas,
President del Comitè Organitzador

Inscripció

La inscripció al Congrés comprèn: el Programa imprès; les "Actes" publicades a la revista Gimbernat amb els treballs admesos i presentats; altres llibres i publicacions del Congrés. Els cafès, dinars de treball i de cloenda. Altres materials i visites guiades. No l'allotjament.

El cost de la inscripció completa és de 250 Euros.

Modalitat reduïda de 100 Euros; per a estudiants i acompanyants.

Fer l'ingrés, amb el nom personal, i a compte del XIXè Congrés d'Història de la Medicina, a:

Catalunya Caixa: IBAN ES24 2013 6063 1202 0026 4142 BIC
CESCESBBXXX

Enviar copia de l'ingrés i la inscripció a: Secretaria R. A. M. C.; c/
Carme, 47; 08001 Barcelona.

PRESENTACIÓ A MAÓ DEL LLIBRE "FORMULARIO CIRÚJICO PARA USO DEL HOSPITAL MILITAR DE MAHÓN"

El passat dia 12 de febrer va tenir lloc la presentació del "Formulario Cirújico para uso del Hospital Militar de Mahón" a l'Ateneu de Maó, amb més d'una trentena d'assistents. L'acte va ser presentat per la farmacèutica Dra. Maria Gràcia Seguí i desenvolupat pel farmacèutic Dr. Joan Esteva de Sagrera, degà de la facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona.

El llibre ha estat editat gràcies a la col·laboració de la Fundació Uriach i és una còpia ampliada i comentada del "Formulario Cirújico" compost pel Dr. Manuel Rodríguez i Caramazana el 1808. Aquest metge era el cirurgià major de l'Hospital de l'Illa del Rei i el formulari és un recull de remeis terapèutics vegetals, minerals i animals, simples i compostos i de material de laboratori, instruccions de preparació, etc. El llibre estava dirigit a l'apotecari major de l'hospital i ha estat un document essencial per a dur a terme la recuperació de l'antiga farmàcia de l'Hospital de l'Illa del Rei.

CONSULTORI

Senyors,

Ens podrien aclarir la diferència entre Inspector Farmacèutic Municipal (IFM) i Farmacèutic Titular”?. Gràcies per l’endavant.

Grup de recerca SALUS

Podríem dir que Inspector Farmacèutic Municipal i Farmacèutic Titular eren dues denominacions que s’alternaren depenent del color polític del moment. Designaven al farmacèutic sanitari oficialment responsable d’una part de la sanitat local. El Farmacèutic, el Veterinari i el Metge Titulars del partit sanitari eren els responsables del conjunt de funcions i serveis de sanitat pública en l’àmbit local.

Quan a l’origen, cal cercar-lo en la Llei de Sanitat de 28 de novembre de 1855, que creava la figura del Subdelegat de Sanitat a cada partit judicial, preveient l’existència del Subdelegat de Medicina i Cirurgia, del de Farmàcia i del de Veterinària. La mateixa Llei invitava als Ajuntaments “a que establezcan la hospitalidad domiciliaria, y crean, con el concurso y consentimiento de los vecinos, plazas de Médico y Cirujano, y de Farmacéutico Titulares encargados de la asistencia de las familias pobres, teniendo también los facultativos titulares el deber de auxiliar, con sus consejos científicos, a los Municipios en relación con la policia sanitaria”.

Señores de la SCHF.

En primer lugar quiero felicitarles por su magnífica Revista y por cuanto vienen hacinedo en pro de la Historia de la Farmacia.

El motivo de mi consulta es mi interés por saber quien fue el primer catedrático de Historia de la Farmacia de España.

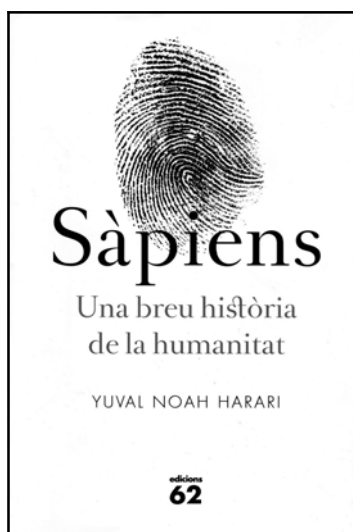
M.C.M.

Fue el profesor Dr. Rafael Folch Andreu (Montblanc, 1881- Madrid, 1969), que tomó posesión de la Cátedra en Madrid, hace 100 años, el 3 de marzo de 1915.

Xavier Sorní Esteva

COMENTARIOS SOBRE TEXTOS ACTUALES DE INTERÉS PARA LA HISTORIA Y LA PROFESIÓN FARMACÉUTICA: *SÀPIENS. UNA BREU HISTÒRIA DE LA HUMANITAT*

Eusebi Carreras Ginjaume

SÀPIENS¹, una breu història de la humanitat, és, sens dubte, un llibre brillant tal com demostra l'acceptació que ha tingut a nivell mundial. També pels comentaris que s'han publicat en els periòdics generalistes i especialitzats. S'ha escrit que l'autor Yuval Noah Harari² es mira la història amb ulls d'ocell o sigui des d'una perspectiva macro-històrica, la qual cosa permet al lector seguir els esdeveniments més transcendents que han afectat a la nostra espècie i, no menys important, veure a on l'han portada, o sigui comprendre el que som i les coses que han passat per ésser el que som.

També que des de la creació de la humanitat i sempre sota el prisma de l'evolució, Harari explora els camins que la

biologia i la història han emprat per anar-nos conformant, facilitant així la comprensió del que significa ésser humans.

1) 2014, Edicions 62, amb el suport del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Traducció al català de Marc Rubió de l'obra original: Sapiens. A Brief History of Humankind, 2011.

2) Doctor en Història per la Universitat d'Oxford i actualment professor del Departament d'Història de la Universitat hebrea de Jerusalem.

Fa 100.000 anys la terra estava habitada per no menys de sis espècies d'humanoides diferents però en el dia d'avui sols n'hi ha una, *l'homo sapiens*. L'autor explica el que els hi va passar als altres, i es pregunta, ¿I a nosaltres que ens passarà?

El text té 604 planes de lectura fàcil i gratificant i està dividit en quatre parts que respecten la cronologia històrica. Tres d'elles són dedicades a les grans transformacions que han canviat de forma radical la manera de viure dels humans, la revolució cognitiva³, l'agrícola⁴ i, finalment, la científica⁵. Tot, explicat de forma inusual, una mica herètica – el capitalisme com a religió -, sempre sorprenent i a vegades, fins i tot còmica, però molt difícil de fer-ne un resum per la complexitat del tema. Cal, doncs llegir el llibre i gaudir-lo

EL FOC ENS VA FER PERILLOSOS.

LA XAFARDERIA ENS VA AJUDAR A COOPERAR.

**L'AGRICULTURA VA DESPERTAR LA NOSTRA
AVIDESA.**

LA MITOLOGIA VA INSTAURAR LA LLEI I L'ORDRE.

**ELS DINERS VAN SUPOSAR ALGUNA COSA EN LA
QUAL TOTHOM PODIA CONFIAR.**

LES CONTRADICCIONS VAN CREAR LA CULTURA.

LA CIÈNCIA ENS VA FER ELS AMOS DE LA CREACIÓ.

PERÒ RES DE TOT AIXÒ ENS HA FET FELIÇOS.

---

3) “Els calia saber quins aliments eren nutritius, quins et feien caure malalt i com utilitzar-ne d'altres com a remei”.

4) “El frau més gran de la història”.

5) “El projecte principal de la revolució científica és donar vida eterna a la humanitat”.

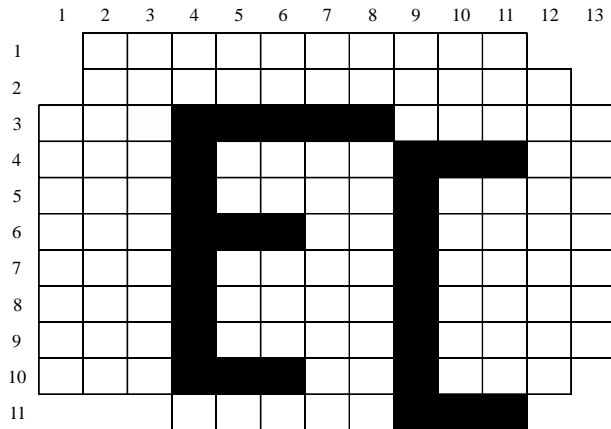
CRUCIGRAMA EN POCIÓ

O mots encreuats per als amics de la història i de la ciència

Per *Eucatisma*. (Vegeu solució a l'última pàgina)

Abscisses:

- 1- Dit de les decisions que, malgrat moltes vegades van en contra del sentit comú, complauen a un grup determinat de persones.
- 2- Paraula màgica.
- 3- Imprescindible per emprendre una baixada. Encert total.
- 4- Capgirat: Vaixell. Sal. Consonants.
- 5- Capgirat i afegint una A entre la segona i tercera columna: Barri jueu. Pis molt elevat. Si fes exercici i dieta no diríem que ho està.
- 6- Capgirat: ... i oli. Consonant repetida. Capgirat i repetit: Substància mucilaginosa molt emprada en bacteriologia.
- 7- Capgirat i afegint una D entre la columna 1 i 2: Element conegut a partir del qual es dedueixen els elements desconeguts. De cognom Vera. Capgirat i en italià: Nom.
- 8- Consonants. Fan pudor. Després de ping.
- 9- Afegint una I entre la segona i tercera columna: Regió històrica del nord-oest de Grècia i sud d'Albània. Matafaluga. Capgirat. Sense ella es difícil treballar.
- 10- Afegint una O entre la primera i segona columna: NaOH. Negació. Capgirat: Allà on viuen certes bèsties.
- 11- Narració.

Ordenades:

- 1- Com es veuen moltes plantes a la primavera.
- 2- Molt convenient de tenir en cas de tempesta elèctrica.
- 3- Els obencs d'un vaixell.
- 4- Consonants. Consonant.
- 5- Capgirat: Crit de dolor. Gos. Excita a moure's. Vocal.
- 6- El tribunal més transcendent. Consonants. Amb una T al final: Que no va de pressa. Consonant.
- 7- Vocals. Alcaloide que causa addicció.
- 8- Consonants. No guanya el primer premi però també té guardó.
- 9- Capgirat: Imprescindible per a jugar al parxís.
- 10- Amb una T al inici: Ni fred ni calent. Amfibi de la classe dels anurs.
- 11- Senyora. I "pechugona" tal com la cantava Fernando Esteso.
- 12- Contrari.
- 13- Recorda Wikileaks.

SOLUCIÓ ALS MOTS ENCREUATS

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1		P	O	L	I	T	I	Q	U	E	S		
2		A	B	R	A	C	A	D	A	B	R	A	
3	F	R	E						D	I	A	N	A
4	U	A	N		C	L	N	A				T	S
5	L	L	C		A	T	I	C		G	R	A	S
6	L	L	A				C	C		R	A	G	A
7	A	A	D		A	L	O	E		I	M	O	N
8	D	M	U		P	E	T	S		P	O	N	G
9	E	P	R		A	N	I	S		A	N	I	E
10	S	S	A				N	I		U	A	C	
11				R	E	L	A	T					

Adreça de la plana Web de la Societat: <http://www.schf.cat/>

||
—

||
—

—
||

—
||

||
—

||
—

—
||

—
||